

AZ OBJEKTUM ÉS SZUBJEKTUM KÉRDÉSÉHEZ*

VOLCZER ÁRPÁD

Az objektum és szubjektum fogalma a marxista filozófia két alapvető jelentőségű kategóriája. Az utóbbi években szakirodalmunkban megnövekedett az érdeklődés irántuk, s használatuk is egyre szélesebb körű, különösen amióta fokozottabb mértékben fordult a figyelem az ember problematikájának vizsgálatára. Az objektum és szubjektum kérdésének szentelt speciális feldolgozások jelennek meg, és számuk ez idő szerint kétségtelenül növekvő tendenciát mutat. A két kategória használata nemcsak mind szélesebb körű, hanem egyre árnyaltabbá és differenciáltabbá is válik. Mindemellett léptenyomon azt kell tapasztalnunk, hogy értelmezésük és jellemzésük filozófiánkban még korántsem egységes. És nem csupán szerzőnként találunk kisebb-nagyobb eltéréseket, hanem olykor ugyanazon szerző egy adott munkájában is több-kevesebb következetlenségre bukkanunk.

Miben jelölhető meg az objektum és szubjektum fogalmának a tartalma és terjedelme, s milyen jellegű kategóriáknak kell tekintenünk őket? E kérdések állnak alábbi vizsgálódásunk középpontjában.¹

1. AZ OBJEKTUM ÉS SZUBJEKTUM FOGALMÁNAK TARTALMA, VISZONYUK SAJÁTOSSÁGA ÉS FUNKCIÓJUK A MARXISTA FILOZÓFIÁBAN

Az újabb keletű vonatkozó marxista filozófiai irodalomban domináló az a fel fogás, amely — ha nem is mindig expressis verbis formában, közvetve mégis — az objektum és szubjektum fogalmát korrelatív kategóriáknak tekinti. Korrelatívoknak, amelyek egymást kölcsönösen feltételezik, egymástól elválaszthatatlanok. Ezt az összetartozásukat a két kategória, de különösen az objektum fogalmának számos meghatározása is kifejezi.

„... az objektum az a tárgy, amelyre a szubjektum hat” — írja pl. V. I. Csernov.² „Objektum ... az, ami szembenáll a szubjektummal, amire a szubjektum tárgyi-gyakorlati és megismerő tevékenysége irányul” — olvashatjuk V. A. Lektorszkijnál.³ „... az a valóság válik objektummá, amely tükröződik a szubjektum tudatában és amelyre aktusai irányulnak” — mondja

* Részlet a szerző készülő munkájából. — A tanulmány II. része a „Magyar Filozófiai Szemle” 1975/1–2. számában jelenik meg. — Szerk.

¹ Vizsgálódásunk természetesen eltekint a két fogalom specifikus jelentkezési formáinak, így pl. a formális logika predikátum-relációjú szubjektumfogalmának taglalásától.

² V. I. Csernov: „Analiz filozofszkih ponyatyij”, Moszkva 1966, 175.

³ V. A. Lektorszkij: Objekt; „Filozofszkaja enciklopediya”, 4, Moszkva 1967, 123.

A. P. Septulin.⁴ Hasonlóképpen vélekedik Gondi József is: „Az objektum a szubjektum tükrözésének és tevékenységének tárgya.”⁵

A szubjektum fogalommeghatározásaiban elsősorban és közvetlenül rendszerint az „emberi” mozzanatot, az embert, tudatosságát és aktivitását emelik ki. A szubjektum — az előbbi szerzőknél maradva — Csernovnál: „a célszerű tevékenység, a tudatos cselekvés hordozója”, „az önmagát tudatosító és önmagát a külvilágtól megkülönböztető cselekvő”⁶; Septulinnál: „a tudattal rendelkező”, „aktívan tevékenykedő lény — az ember”⁷; Gondi Józsefnél: „az ember mint viszonylag önálló lény, testével és belső pszichikus állapotával együtt”⁸; csupán Lektorszkij utal közülük direkt módon is a szubjektum aktivitásának objektumra irányultságára: „Szubjektum... a tárgyi-gyakorlati tevékenység és a megismerés hordozója (egyén vagy szociális csoport), az objektumra irányuló aktivitás forrása”⁹. Miután azonban az előbbieken szintén a két kategóriát együtt, egymáshoz kapcsoltnak definiálják — az objektum, úgymond, a szubjektum tevékenységének a tárgya, a szubjektum pedig a tudatosan tevékenykedő ember — implicit módon náluk is megvan a szubjektum objektumra vonatkoztatottsága.

Az objektum és szubjektum fogalmának idézett meghatározásaiban, amelyek — noha különböző formában, nem mindig azonos hangsúlyokkal és részletességgel — összegzik és rögzítik — a leginkább kiértelt alakban, úgy tűnik, Lektorszkijnál — azt, ami véleményünk szerint a két kategória kimunkálásának legfőbb pozitív eredményeként általánosítható, feltárul az objektum és szubjektum fogalmának alapvető tartalma:

a) Az *objektum* — egyfelől nem a tárgy, dolog, jelenség általában, hanem ennél szűkebben, csupán az, ami a szubjektum aktivitásának, tevékenységének tárgya, másfelől viszont korántsem csak a szubjektum tükröző, megismerő aktivitásának a tárgyai, hanem éppúgy az is, amire a szubjektum tárgyi-gyakorlati tevékenysége irányul.

b) A *szubjektum* — nem egyszerűen az aktivitás hordozója, de nem is az ember általában, még kevésbé az ember mint pusztán appericipiáló, befogadó és szemlélődő lény, hanem az ember mint sajátos létforma a maga sokrétű tudatos tárgyi-gyakorlati és megismerő — eo ipso mindig meghatározott tárgyra irányuló — aktivitásának minőségében.

A két kategória tehát korrelatív. Objektum nincs szubjektum nélkül, és fordítva, szubjektum sem lehetséges objektum nélkül; az objektum mindenkor valamely szubjektum objektuma, a szubjektum léte pedig objektumok létét feltételezi.¹⁰ Az objektum és szubjektum fogalmának körvonalazott tar-

⁴ A. P. Septulin: „Szisztjema katyegorij dialektiki”, Moszkva 1967, 158.

⁵ Gondi József: A tudat lényege és szerepe; „A dialektikus materializmus válogatott kérdései”, Kossuth, Budapest 1969, 135.

⁶ V. J. Csernov, i. m.

⁷ A. P. Septulin, i. m.

⁸ Gondi József, i. m.

⁹ V. A. Lektorszkij: Szubjekt; „Filozofszkaja enciklopedyija”, 5, Moszkva 1970, 154.

¹⁰ Az objektum és szubjektum tehát valóságosan is mindenkor korrelatív viszonyban áll egymással, és éppen ezért tekinthetjük őket objektív tartalmuk alapján korrelatív kategóriáknak. Korrelatív kategóriákként történő felfogásukban ily módon objektív tartalmuknak, ill. viszonyuknak ez az általánosan érvényes objektív sajátossága — valóságos korrelativitásuk — tükröződik vissza, és fogalommeghatározásuk korrelatív módja szintén ennek az objektív korrelativitásnak a lenyomata. A korrelatív kategóriákat — ha helyesen járunk el — szükségképpen közvetve vagy közvetlenül korrelatív módon kell definiálnunk.

talmából azonban még valami egyéb is kiviláglik: *a két kategória korrelációjának alapja* — bármennyire is kölcsönösen összefüggnek egymással és elválaszthatatlanok egymástól — sajátos módon az egyik, és pedig a szubjektum oldalán található, s nem más, mint *a szubjektum aktivitása*.¹¹ Az objektum—szubjektum viszonyt valóságosan is — mind történelmileg, mind aktuálisan — a szubjektum aktivitása konstituálja.¹² A két kategória korrelatív, de *korrelációjuk* — s ez rendkívül lényeges momentum — *szubjektum-centrikus*! Egzisztenciálisan egyik sem elsődleges a másikhoz képest, de szimbiotikus, *együttlétezési viszonyuk forrása*, s ennél fogva vonatkozási tengelye is *a szubjektum oldalán van*, mindenekelőtt és végső soron az emberi érzéki-tárgyi tevékenységben, az *emberi gyakorlatban rejlik*. Mint A. Kosing írja: „Az objektum nem elsődleges a szubjektummal szemben, és a szubjektum sem elsődleges az objektummal szemben. A köztük levő kapcsolat más természetű. Kapcsolatuk a gyakorlatból bontakozik ki, minthogy a szubjektum és objektum minden tevékenységnek két egymással elválaszthatatlanul összefonódott oldala. Marx megállapítása: „A termelés tehát nemcsak tárgyat termel a szubjektum számára, hanem szubjektumot is a tárgy számára”,¹³ — nemcsak a termelő munkára érvényes, hanem az emberi tevékenység minden formájára, mind a gyakorlati-tárgyi, mind az elméleti tevékenységre, jóllehet a szubjektum és objektum viszonya az elméleti tevékenységben, különösen a megismerésben egészen specifikus vonásokra tesz szert.”¹⁴

Az objektum és szubjektum korrelációjában a szubjektum-centrikusság meglátása lehetővé teszi, hogy helyesen ismerjük fel és értelmezzük azt a *funkciót*, amelyet ez a két kategória tartalmukból eredően a *marxista filozófiában ténylegesen betölt, illetve betölteni hivatott*, s amelynek megvilágításával szakirodalmunk ismereteink szerint tulajdonképpen mindmáig adós maradt. Nem arról van szó, hogy egyáltalán nem történtek volna kísérletek az objektum—szubjektum fogalom-pár szerepének a tisztázására, habár ezekben sem bővelkedünk, sokkal inkább a kísérletek nem kielégítő voltáról. Azon kevesek

Fordítva azonban ez már nem áll! Két kategória adott esetben korrelatív módon történő definiálása ugyanis nem jelenti feltétlenül objektív tartalmuk korrelatív voltát is. Az anyag és a tudat fogalmának meghatározása pl. a filozófia alapvető kérdésének az összefüggésében — amely egyben definiálásuk legfontosabb síkja — korrelatív, azaz egymáshoz való vonatkozásuk útján történik filozófiánkban, noha valóságos tartalmuk szerint nem korrelatívak, hiszen az anyag létezik a tudat nélkül is. Korrelatív definiálásuk a filozófia alapvető kérdésének összefüggésében azért lehetséges mégis, sőt elengedhetetlenül szükséges is, mert a világnézeti gondolkodás középpontjában a kettő egymáshoz való viszonya áll, és éppen korrelatív fogalom-meghatározásuk útján mutathatjuk ki a legélesebben valóságos viszonyuk nem-korrelatív voltát! — Tehát: habár a korrelatív kategóriákat általában — közvetve vagy közvetlenül-korrelatív módon definiáljuk, nem volna helyes ebből azt a következtetést levonni, hogy a korrelatív módon definiált kategóriák egyúttal minden esetben objektív tartalmukban is korrelatív kategóriák. Ha semmi másért, már csupán az anyag és tudat filozófiai fogalmának speciális esetére tekintettel is *indokolt különbséget tenni valamely fogalom korrelatív definiálása és objektív tartalma korrelativitása között*.

¹¹ Ezt a körülményt V. I. Csernov is kiemeli. Vö. i. m. uo.

¹² „...olyan eleminek tűnő korreláció is — hangsúlyozza Lukács György —, mint amilyen a szubjektum—objektum viszony, a munka fejlődésének ebben (mármint: a munka történelmi kialakulásának — V. Á.) a folyamatában jött létre.” — „Az esztétikum sajátossága”, I, Budapest 1965, 77.

¹³ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai; MEM 46/I, Budapest 1972, 19.

¹⁴ A. Kosing: Die Erkenntnis der objektiven Welt durch die Menschen; „Marxistische Philosophie”, Dietz Verlag, Berlin 1967, 541.

közé, akik — ha futólag is — vállalkoztak rá, tartozik V. I. Csernov. Nézete szerint a két kategória „a létet az emberi tevékenység jellege és jelentősége szempontjából tagolja”.¹⁵ Ez az interpretáció funkciójuk félreismerése és nagyfokú következtetlenség, hiszen — mint láttuk — a két fogalom tartalmát, sőt korrelációjuk alapját is lényegében helyesen határozza meg. Következtetlenség, mert ha — miként *fogalommeghatározásai szerint* ő is vallja — nem fogják át együttesen a létet, nem is tagolhatják azt. Egy ilyen feladat teljesítése túlmutat a két kategória immanens lehetőségeinek határain. Az objektum és szubjektum fogalma a létet — ami az eddigiekből is kiderült, és amire a későbbiekben még részletesen visszatérünk — gondolatilag csupán egy meghatározott — tegyük hozzá — igen szűk metszetében, fragmentumában, töredékében reprodukálja. Tagolásra, bármilyen szempontból történjék is, a dolog természetéből következően eleve csak olyan kategóriapárok vagy kategóriasorok alkalmasak, amelyek együttesen, összességükben maradéktalanul felölelik az adott, a tagolandó totalitást. Ilyen kategóriákkal való operálás logikailag szükségszerű feltétele minden klasszifikáló eljárásnak. Hogyan jut Csernov mégis az idézett következtetésre? Egy logikai ugrással, amennyiben az objektum fogalma, amit a szubjektum tevékenysége tárgyaként definiál, utóbb felcserélődik nála „a szubjektumon kívüli” fogalmával!¹⁶

Miben áll hát az objektum és szubjektum fogalmának *funkciója* filozófiánkban? *Az ember és világ viszonyát ragadják meg egy sajátos összefüggésben, nevezetesen a sokoldalú, történelmileg kibontakozó és egyre növekvő tudatos emberi aktivitás oldaláról, aspektusából a legáltalánosabb gondolati szinten.* Az ember és világ viszonyát csupán egy bizonyos, ugyanakkor rendkívül jelentős összefüggésben! Olyan összefüggésben, amely *önmagában ugyan nem ad teljes képet* ember és világ viszonyáról, de amelynek mellőzése éppúgy súlyos torzuláshoz vezet, mint kizárólagossá tétele, abszolutizálása. Nélküle homályban marad az ember forradalmi valóságátalakító szerepe, nem értékelhetők reálisan lehetőségei, de korlátai sem. Csak ennek a tudatos emberi aktivitásnak az aspektusában válik lehetővé *ember és világ viszonyát történetien, az emberi tevékenység fejlődésének függvényében* — nem mint egyszer s mindenkorra egyformán adott, befejezett, lezárt, hanem — mint változó, extenzíve és intenzíve egyaránt fejlődő viszonyt értelmezni. Ember és világ viszonylatában ez az az összefüggés, amelyet — mint ismeretes — a filozófia történetének két nagy vonulata közül az egyik, a régi materializmus nem értett meg, a másik, az idealizmus pedig misztifikált.

Az objektum—szubjektum fogalompár ezzel a sajátos önálló funkcióval rendelkezik filozófiánkban. Világosan kell látnunk azonban, hogy éppen mert csupán egy meghatározott összefüggést fejeznek ki, s azt is csak a legáltalánosabb szinten, *ember és világ viszonyának teljesebb jellemzéséhez, leírásához további kategóriák, általános és speciális fogalmak egész sorára van szükség.*

Ha mármost a két kategória funkciójának fényében újra átgondoljuk alapvető tartalmuknak az idézett definíciók alapján a fentiekben adott összefoglalását, még inkább úgy tűnik — amire az eddigiekben nem tértünk ki, azonban már előzőleg is látszott —, hogy egyetlen, de nem jelentéktelen ponton feltétlenül indokolt továbbfinomítani tartalmuk körülírását. A tudatos emberi aktivitás mindenekelőtt — amint az minden konzekvens mate-

¹⁵ I. m. 176.

¹⁶ Vö. uo. 175—176.

rialista számára evidens — érzéki-tárgyi, gyakorlati. Ezt az adott összefoglalások is egyértelműen kifejezik. De vajon a nem érzéki-tárgyi tudatos emberi aktivitás leszűkíthető-e a megismerő, tükröző tevékenységre? Nyilvánvaló, hogy a tudatos emberi szellemi aktivitást — jóllehet kiemelkedően fontos komponense — nem meríti ki a megismerés, gazdagabb, sokrétűbb ennél. Ezt a körülményt a megfogalmazásokban is indokolt kifejezésre juttatni. Ezért az emberi tudatos aktivitásról szólva, akár az objektum, akár a szubjektum fogalmának tartalmát jellemezzük, az *érzéki-tárgyi, gyakorlati tevékenység mellett, szélesebb megjelöléssel élve, pszichikus vagy szellemi tevékenységről helyesebb beszélnünk*. Ennek figyelembevételével kibontottabb forma esetén azt kell tehát mondanunk, egyfelől, hogy az objektum — a szubjektum érzéki-tárgyi, gyakorlati és pszichikus, szellemi aktivitásának, tevékenységének a tárgya, másfelől, hogy a szubjektum — az emberi tudatos érzéki-tárgyi, gyakorlati és pszichikus, szellemi aktivitás, tevékenység hordozója ezen aktivitásnak, tevékenységének tárgyai, objektumai relációjában.

Filozófiai irodalmunkban azonban köztudottan — így különösebben dokumentálnunk szükségtelen — objektumon és szubjektumon még napjainkban is igen gyakran ettől eltérő tartalmakat értenek. A fogalmak és a szavak viszonya nem mindig egyértelmű.¹⁷ Ez áll fenn a mi esetünkben is. Az objektum és a szubjektum vázolt *fogalmát* ezért meg kell különböztetnünk az objektum és szubjektum *terminusától*. S minthogy e két terminus filozófiánkban belül sem jelöli mindig ugyanazokat a fogalmakat, nemcsak keretein kívül, hanem keretei között is *poliszemantikus* kifejezéseknek kell tekintenünk őket. Külön tanulmány feladata lehetne kikutatni ennek a *poliszemiának* elméleti és történeti gyökereit, s felderíteni fennmaradásának és továbbbélésének okait filozófiánkban. E tekintetben mi csupán meglétének ténymegállapítására szorítkozhatunk.

A két terminus leggyakoribb más jelentésű előfordulása az, amikor az objektum az anyag, a szubjektum pedig a tudat szinonimájaként szerepel. Feltehetően nem utolsósorban éppen ennek az előfordulásnak a gyakorisága készteti J. Mužikot, arra, hogy ne csak konstatalja a többféle jelentéshasználat fennforgását és koegzisztenciáját, hanem annak két formáját különböztetve meg — egyrészt lényegében az általunk részletesen jellemzett objektum—szubjektum fogalompárnak megfelelőt, másrészt az imént említett változatot —, mindkettőt (igaz, az utóbbit csak az ismeretelmélet meghatározott keretei között, s nem ezt, hanem az előbbi minősítve alapvetőnek) egyaránt szükségesnek és jogosultnak nyilvánítsa.¹⁸ Magától értetődően nem vitatjuk a többféle jelentéshasználat egymásmellettiiségét, vitatjuk azonban szüksé-

¹⁷ „A szó hangalakja (zvucsanyije) és jelentése közötti összefüggés minden nyelvben belső, organikus. De egyáltalán nem olyan közvetlen, mint amilyennek az első pillantásra látszik. Összefüggésük bonyolult és ellentmondásos. Ez jut kifejezésre egyebek között a szinonimia és a homonimia jelenségeiben” — írja L. O. Reznyikov („Ponjatyie i szlovo”, Leningrád 1958, 34.), a későbbiekben pedig megállapítja: „...egy szó több jelentéssel rendelkezhet, és ennek folytán több különböző fogalom kifejezésének eszközül szolgálhat.” (I. m. 87.) — „A szó csak jelzi a fogalmat, de nem azonos vele. Ez nyilvánvaló abból is, hogy többféle fogalomnak esetleg csak egy neve van, viszont ugyanaz a fogalom több szóval is kifejezhető” — mondja Fodor István („Mire jó a nyelvtudomány?” Bp. 1968, 118.). — „...a nyelv lexikai készlete nem ekvivalens a gondolkodás fogalmi készletével...” — szövegezi le B. A. Lobovik (Priroda szlova i szootnosenyie jevo znacsenyia sz ponjatyiem; „Problemü müslenyia v szovremennoj nauke”, Moszkva 1964, 71.).

¹⁸ Vö. J. Mužik: „Subjekt a objekt”, Praha 1964, 82—85.

gességét és jogosultságát, akárcsak a két terminus egyértelmű használatát ugyan, de más kategóriák szinonimáinak formájában. Az egyértelmű terminushasználat mellett vagyunk, azonban nem az előforduló változatok bármelyikének választhatóságával. Hogy miért tartjuk mindkét variációt — a többféle párhuzamos, valamint az egyértelmű, de más kategóriák szinonimájaként történő jelentéshasználatot — problematikusnak, sőt negatív hatásúnak, közelebbről további fejtegetéseink kapcsán fogjuk megvilágítani és megindokolni.

2. AZ OBJEKTUM ÉS SZUBJEKTUM FOGALMÁNAK TERJEDELME

2. 1. *Terjedelmük általánosabb megközelítésben*

2. 1. 1. *Az objektum terjedelméről*

Valamely fogalom tartalmával közismerten a legszorosabban összefügg az adott fogalom terjedelmének a problémája.

Az objektum fogalmát illetően e tekintetben az első dolog, amit a korrelációt kiemelő következetesebb szerzők rendszerint hangsúlyoznak, hogy *az objektum terjedelme nem esik egybe az anyaggal, az objektív valósággal*, hanem szűkebb ennél. Szűkebb, mert az objektumhoz tartozás kritériuma — amint ezt láttuk — a szubjektum tudatos tevékenysége általi reflektáltság. „... nem szabad azonosítani az objektum fogalmát az anyag fogalmával — írja Septulin —, mert nem objektum minden, ami az anyaghoz tartozik. Objektum szerepét csupán az az objektív realitás ölti, amely meghatározott viszonyban áll az emberrel, amelyet az ember tevékenysége felölel.”¹⁹ Ugyanilyen félreérthetetlenül nyilatkozik Lektorszkij is: „Az objektum nem azonos az objektív realitással, az anyaggal; csupán azok az embertől függetlenül létező dolgok válnak objektummá, amelyeket a szubjektum bevon az emberi tevékenységbe, tárgyilag-gyakorlatilag és megismerése útján kezd elsajátítani.”²⁰

A tipikusat tartva szem előtt, mindez helytálló, fontos és jogos megállapítás. Márcsak ezért is — azaz az objektum és az anyag eltérő terjedelme folytán, de nemcsak ezért, mint később látni fogjuk — az objektum—szubjektum viszony sem eshet egybe az anyag—tudat viszonyával,²¹ és ennél fogva ez utóbbi, az anyag—tudat viszonya semmiképpen sem helyettesíthető az előbbivel, az objektum—szubjektum viszonyával. Lényeges ezt hangsúlyozni azért is, hogy világosan és egyértelműen elhatároljuk magunkat a szubjektív idealizmustól, az ún. „elvi koordináció” koncepciójától. Az objektum és szubjektum között — ahogyan ez az előzőekből kitűnt — természetesen van „koordináció”, de ez nem az anyag, az objektív valóság, a lét és a szubjektum „koordináltsága”. Igen figyelemre méltó Sz. L. Rubinstein ezzel kapcsolatos okfejtése: „A szubjektív idealizmus tagadja a létnek a szubjektumtól független létezését azon az alapon, hogy a lét *mint objektum* csak a szubjektum számára létezik. Ez hamis érv: az objektum *ebben a minőségében* csak a szubjektum számára létezik, de az élet nemcsak úgy létezik,

¹⁹ I. m. 161.

²⁰ V. A. Lektorszkij: Objekt; „Filozofszkaja enciklopedyija”, 4, 123.

²¹ Vö. A. Kosing, i.m. 540.

mint objektum a szubjektum számára. Ahhoz, hogy valami objektum legyen valaki számára, léteznie kell, de ahhoz, hogy valami létezzék, nem feltétlenül kell objektumnak lennie a szubjektum számára. Nem az a hamis, hogy valami csak a szubjektum számára létezik mint objektum, hanem az nem igaz, hogy a lét csak úgy létezik, mint objektum a szubjektum számára. A lét a szubjektumtól függetlenül is létezik, de *mint objektum* vonatkozásban van a szubjektummal. A szubjektumtól függetlenül létező dolgok azzal párhuzamosan válnak objektumokká, hogy a szubjektum kapcsolatba lép a dologgal, s a dolog a megismerés és a cselekvés folyamán nekünkvaló dologgá lesz. Az anyagi világ a szubjektum számára objektumot alkotó lét értelmében vett *objektív* valósággá az evolúció folyamán válik, amikor a világ fejlődési folyamatában kialakulnak a világot tudatosan felismerni, megismerni²² képes egyének. Ekkor a lét ebben a szerepben, ebben a minőségben jelenik meg. (Az objektív valóság a szubjektumtól függetlenül is létező lét, magánvaló dolog, amely nekünkvaló dologgá lesz.)²³ Itt tehát arról van szó, hogy a természet, az anyagi világ a szubjektum számára ugyan csupán annyiban objektum, tárgy, amennyiben általa gondolatilag, ill. pszichikusan és gyakorlatilag (tudatosan) reflektált, de a természet, az anyagi világ, amely csak e reflexió által válik objektummá a szubjektum számára, e reflexió nélkül, attól függetlenül is létezik.

A *tipikus*at tartva szem előtt tehát, az anyag terjedelme és az objektum terjedelme nem esik egybe egymással. De miért élünk itt egy bizonyos megszorítással, miért korlátozzuk az egybe nem esést a tipikusra, ahelyett, hogy ezt általános, abszolút érvénnyel állapítanánk meg? Éppen mert *az objektum terjedelme a szubjektum tudatos aktivitásának a függvénye!* Nézzük meg azonban ezt a problémát kissé közelebből is.

A szubjektum tudatos aktivitása mindenekelőtt érzéki-tárgyi, gyakorlati. Gyakorlati tevékenységének objektumai — lévén a szubjektum térben és időben véges — vitathatatlanul mindig körülhatároltak, az objektív valóságnak csak meghatározott jelenségeit ölelik fel. Tudatos aktivitása másik nagy szférájának, a szellemi és ezen belül megismerő tevékenységének objektumai, a szellemi tevékenység sajátosságaiból adódóan, noha az a gyakorlatból nő ki és fejlettségét alapvetően és végső soron a gyakorlat meg is határozza, nem mindig esnek egybe a gyakorlati tevékenység objektumaival. A *megismerés objektumainak köre túlmegegy a gyakorlat objektumainak körén*, és ez a transzcendálás alaptendenciájában annál szélesebb, minél fejlettebb maga a gyakorlat. Mindemellett a megismerés objektumai is a történelmi fejlődés adott fokán, egyetlen kivételtől eltekintve, szintén mindig körülhatároltak. De kivétel van, mégpedig a megismerésnek egy igen szűk, speciális területével — *a világnézeti megismeréssel összefüggésben*. A megismerés e formájának nemcsak az anyag, az objektív valóság, a lét egy-egy meghatározott szegmentuma, oldala, vonása válik objektumává, hanem maga az anyag, az anyagi világ mint végtelen totalitás is. A világnézeti megismerés ugyanis nem csupán arra keres választ, hogy milyen az ember és világ — ezen belül az anyag és a tudat — viszonya, hanem azt a kérdést is felteszi, hogy milyen *maga a világ, a világ egészében*.

²² Tegyük hozzá: „és megváltoztatni, érzékileg-tárgyilag elsajátítani...” — E mozzanat mellőzése Rubinsteinnél következtetés, amely összefügg az objektum- és szubjektum-fogalom *jellegetek* általa képviselt értelmezésével. Erre a továbbiakban külön is kitérünk.

²³ Sz. L. Rubinstein: „Lét és tudat”, Budapest 1962, 65 — 66.

Így hát, habár tipikusan és alapvetően az anyag és objektum nem esik egybe egymással, az objektum terjedelme szűkebb az anyagnál, egyetlen összefüggésben relatív egybeesésük — relatív, mert az anyag a világnézeti megismerésnek is csak legáltalánosabb összefüggéseiben s nem teljes konkrétságában lehet tárgya — mégis megvalósul, amit az objektum jellemzésénél nem hagyhatunk figyelmen kívül, ami azonban egyszersmind nem is jósíthat fel arra, hogy a speciális helyzetből általános jellemzőt hipertrofáljunk, a megismerés egyik relációjának következményét abszolutizáljunk.

Egyes esetekben — amiről az előző pont végén említést tettünk — objektumon az *anyagot*, az *objektív valóságot*, a *természetet* értik. Ilyenkor az objektum terminusa ténylegesen ab ovo más fogalmat jelöl, mint amelyről mi beszélünk. (A terminus ugyanaz, a denotatum, designatum azonban más!) Olyan fogalmat, amelynek jelölésére megvan a megfelelő és elterjedt terminusunk, következésképpen ennek *szinonimájaként* szerepel. A szinonimák a nyelvben redundanciát jelentenek. Ez persze önmagában még nem teszi feltétlenül szükségessé kiküszöbölésüket, még a tudományban sem. Sőt, olykor lehet kimondottan pozitív szerepük is, különösen a szépirodalmi nyelvben. Az objektum terminusa azonban, ha csupán ebben az egy jeletésében tekintjük — akár nyíltan,²⁴ akár hallgatólagosan²⁵ — jogosultnak filozófiánkban, vagy ami ebből a szempontból semmivel sem jobb, a kifejezés leginkább elterjedt köznap nyelvű jelentése alapján, egyszerűen a tárgyat értjük rajta, egyszerűen egyszerű szinonima lévén, lényegében nem rendelkezik önálló jelentésfunkcióval, s ennyiben e használatának fenntartása mellett legalábbis különösebben nem szól semmi,²⁶ másrészt és ez már kifejezetten ellene szól, akarva-akaratlan *eliminálja*, mintegy „veszni hagyja” az objektum jellemzett sajátos fogalmát, amelyben a vele korrelatív viszonyban álló szubjektum-fogalommal együtt a marxi materializmus egy korszakos felismerése koncentrálódik. Szemléletünk történetiségéből is következik, hogy az objektumot ne azonosítsuk minden további nélkül az anyaggal, az objektív valósággal, a természettel, különben az objektum minden szubjektum számára és mindenkor egy és ugyanaz, amivel az objektum — szubjektum viszonyának felfogását elkerülhetetlenül ahisztorikussá változtatjuk.

Első pillantásra úgy tetszhet, hogy a kivezető utat ebből a helyzetből — ahogyan tulajdonképpen J. Mužik is feltételezi — mindkét jelentéshasználat egyidejű jogosultságának az elismerése jelenti.²⁷ Látszólag megadjuk

²⁴ Vö. pl. I. Je. Zujev: Leninizm o szootnosenyii objektivnovo i szubjektivnovo v poznanyii i prakticeszkoy gyejatyelnosztyi; „Ücsenüie zapiszki Szmolenszkovo insztituta fizkulturi”, 4, 8—9. — L. N. Szuvorov: V. I. Lenin o szubjektivnom faktore obszeszhtvenno razvityija; „Dialektika objektivnovo i szubjektivnovo v razvityii szocialiszticeszkovo obszeszhtva”, Moszkva 1970, 8.

²⁵ Mint pl. B. M. Kedrov teszi „Jegyinsztvo dialektiki, logiki i teorii poznanyija” c. munkájában, Moszkva 1963, 45—47., 56. stb.

²⁶ Egy esetleges Marxra történő hivatkozás ennek a terminushasználatnak a védelmében megalapozatlan lenne. „A politikai gazdaságtan bírálatához” „Bevezetés”-ének egyik mondatában valóban az áll, hogy „...az objektum, a természet...” (MEM 13, 153.), de egyfelől Marxnak szemléletmódja nincs szándékában itt az objektum fogalmának valaminő meghatározását adni, másfelől a megfelelő szövegösszefüggésből világosan kitűnik, hogy az objektumról mint a természetről szólva Marx nem a természetre gondol általában, hanem értelemszerűen a szubjektum által a termelés folyamatában gyakorlatilag reflektált természetre.

²⁷ A kettős jelentéshasználat mellett áll ki lényegében a „Filozófiai kislexikon” is: „A materializmus az objektumot a szubjektumtól függetlenül létezőnek tekinti és az ob-

ezzel az istennek is, ami az istené, és a császárnak is, ami a császáré. Valójában azonban ez nem ad igazi megoldást, hanem egy új nehézséget idéz elő: *terminológiai ekvivokációt* hoz létre! A kettős jelentéshasználat elismerésével ily módon — azon túl, hogy kiállunk egy olyan jelentéshasználat mellett is, amelynek nincs önálló funkciója — egyrészt szembekerülünk az egységes, egyértelmű terminológia követelményével a tudományos nyelvben, másrészt éppen ezáltal a fogalmak egyfajta felcserélésének lehetőségét alapozzuk meg filozófiánkban. Minthogy a poliszémiák, akárcsak a *homonimiák*, logikai hibák forrásává válhatnak, minden tudomány a denotáció egyértelműsége s a lehetséges *amfibóliák* és *paralogizmusok* elkerülése érdekében a maga nyelvéből fejlődése során igyekszik kiküszöbölni őket, s kialakítani terminusainak monozemantikus jellegét. Tekintsük ez alól kivételnek filozófiánkat?!

Hasonló problémák merülnek fel, ha az objektumon — kizárólagos vagy csak járulékos, kiegészítő jelentésfunkcióval, a lényeg tekintve egyre megy — nem az anyagot, hanem ennél szűkebben, a *szubjektumon kívüli* valóságot, a külvilágot értjük.²⁸ Amennyiben járulékos jelentéssel — a legfőbb ellenvetésünk, hogy szintén poliszémia áll elő. Amennyiben kizárólagos jelentéssel — a helyzet csak annyiban változik, hogy így az objektum terminusa esetleg rendelkezne egy önállóbb jelentésfunkcióval, de „elimináló” hatása nem szűnne meg, tekintve, hogy terjedelme ebben az esetben is, az anyag szinonimájaként történő jelentéshasználat esetével teljesen megegyezően, messze szélesebb marad a szubjektum tudatos aktivitásának tárgyánál, hiszen a külvilág, akárcsak az anyag, a maga egészében a szubjektum tevékenységének, kivéve a világnézeti megismerést, csupán absztrakt értelemben „lehetséges”, „potenciális” tárgya, amely ugyan egyre szélesedő mértékben közvetlen tényleges tárgyává alakul át, anélkül azonban, hogy reálisan valaha is teljes mértékben azzá válhatna. — S minthogy terjedelmében messze átfogóbb a szubjektum tudatos aktivitásának tárgyánál, tárgyainál, szintén nem alkalmas a szubjektum valóságos viszonyainak aktivitása oldaláról történő feltárására és jellemzésére. Ezért többet vesztenénk, mint nyernénk vele, tehát ez sem előre-, hanem inkább visszalépést jelentene.

A szakirodalomban fellelhető egyes megfogalmazások szükségessé teszik, hogy az objektum terjedelmével kapcsolatban az általánosabb megközelítésben még néhány további problémát érintsünk.

Először is: Tordai Zádor egyik munkájában például így ír: „A tárgy — más szóval az objektum — azt jelöli, amire az egyén cselekvése irányul, ami tehát a cselekvés következtében megváltozik.”²⁹ — Mindenekelőtt állapítsuk meg, hogy az idézett mondat önmagában — jöllehet Tordainál, kontextusába ágyazva a mondatot, a legcsekélyebb kétértelműség sincs!³⁰ — nem teljesen egyértelmű, mivel kétféle interpretáció lehetőségét rejtí magában. A cselekvés ugyanis megfelelő jelző nélkül értelmezhető egyrészt szélesebb, mindenféle emberi aktivitásként, belefoglalva a szellemi tevékenység valamennyi formáját is,

jektív világként, szűkebb értelemben pedig a megismerő és a gyakorlati tevékenység tárgyaként fogja fel.” (Második, módosított kiad., Budapest 1972, 348.)

²⁸ A „*külvilág*”-ban értelemszerűen nincs benne a referens szubjektum, az tehát, akihez képest külső a „*külvilág*”.

²⁹ Tordai Zádor: „Az elidegenedés mítosza és valósága”, Budapest. 1970, 43.

³⁰ Tordai ugyanis az előző oldalon félreérthetetlenül leszögezi, hogy „...minden cselekvés magva, lényege megváltoztatás”. (I. m. 42.)

másrészt szűkebben, csupán érzéki-tárgyi, gyakorlati tevékenységként. Ha mármost a cselekvés első, szélesebb jelentése alapján interpretáljuk a mondatot, tehát a cselekvést szellemi tevékenységként is felfogjuk, a mondat logikailag következtelen, pontosabban a „non sequitur” hibájában szenved, minthogy a benne foglalt első kijelentésből nem következik a második, azaz a tárgy, amelyre a szubjektum cselekvése irányul, valójában nem feltétlenül változik meg a cselekvés következtében; nem változik meg, valahányszor a cselekvés tisztán szellemi tevékenység; a megismerés tárgyán egymagában pl. a megismerés aktusa nem idéz elő semmilyen átalakulást. Ha viszont a cselekvés második, szűkebb jelentéséből indulunk ki — ahogyan ez Tordainál ténylegesen történik! —, tehát csak mint érzéki-tárgyi, gyakorlati tevékenységet vesszük, logikailag korrekt mondatot kapunk, de a szellemi tevékenység tárgyait eleve kívül rekesztjük az objektum körén, így ezek szerint pl. a megismerés tárgyait már nem tekinthetjük objektumnak. Indokolható-e azonban bármivel is egy ilyen rendkívül erősen leszűkítő, az objektumot kizárólagosan a gyakorlati tevékenység tárgyra, azaz csakis a szubjektum aktivitása következtében megváltozó tárgyra korlátozó felfogás?!

Másodszor: Ugyancsak Tordai Zádornál — nem sokkal az előbbi után — olvashatjuk: „Tárgy tehát minden, amire átalakító tevékenység irányul(hat).”³¹ — Mit tartalmaz ez a megfogalmazás? Egyfelől az előbbi kétféle interpretáció lehetősége itt már nem áll fenn, tekintve, hogy az objektumhoz tartozást félreérthetetlenül az átalakító, tehát a gyakorlati tevékenységgel kapcsolja össze, s ennyiben az előbbi második változatban észlelhető leszűkítést feltehetjük fel benne, másfelől viszont a zárójelbe tett *ragocskával* módfelett kiszélesíti az objektum terjedelmét, amely így a gyakorlati tevékenység valamennyi lehetséges, „potenciális” tárgyát is felöleli. Mindkét mozzanat külön-külön is elfogadhatatlanná teszi a megfogalmazást. Mellesleg szólva, ezzel az objektum terjedelmét egyik irányban módfelett kiszélesítő megfogalmazással határozottan ellentétben áll Tordai Zádor egy későbbi — egyébként a másik, a leszűkítő mozzanatot továbbra is megőrző — kijelentése: „A szubjektum és objektum közötti viszony nem tetszőleges tárgyhoz, hanem — mint írja — per definitionem az átalakítandó tárgyhoz való viszony. A tárgy az átalakító tevékenységgel összefüggésben e tevékenységben magában válik tárggyá...”³²

Végül harmadszor: Szintén Tordai Zádornál találhatjuk a következő megállapítást: „Objektumon pedig az ember tevékenységének tárgyát érthetjük, azt, amire tevékenysége irányul —, azt, aminek megváltoztatását-átalakítását az ember tevékenységével célozza. Ám az átalakító cselekedet nem önmagában létezik, hanem más emberek hasonló tevékenységével összefüggésben. A körülhatárolt tárgyra irányuló tevékenység egy másodlagos objektumra is kihat: azokra a viszonyokra, amelyekbe megvalósulása során a tevékenység bekapcsolódik. E viszonyok összessége a társadalom. Így minden tevékenység másodlagos objektuma a társadalom mint egész — mégpedig a társadalmi struktúra által közvetített formában.”³³ A szerző itt olyan, az előzőtől teljesen eltérő elemet visz be az objektum fogalmába, amely azonban megintcsak rendkívül erőteljesen kiszélesíti terjedelmét, gyakorlatilag körülhatárolhatatlanná

³¹ Uo.

³² I. m. 96.

³³ I. m. 13–14.

teszi. — „*Másodlagos objektumnak*” kellene tekintenünk ugyanis nemcsak, ahogyan mondja, a társadalmat mint egészet, hanem ezen túlmenően a természetet is a szubjektum adott aktivitásának tényleges tárgyát jóval meghaladó mértékben. Ily módon ahelyett, hogy világosan és határozottan megkülönböztetné a tevékenység tárgyát és a tevékenység eredményét egymástól, inkább fogalmi összemossásukat mozdítja elő. Nem önmagában az objektumnak elsődlegesre és másodlagosra történő felosztását kifogásoljuk — amivel különben más értelemben mi is élni fogunk —, hanem a másiktól jellegében eltérő és kibővítő kritérium bevitelét az objektum fogalmába. Tordai Zádor szemlélatomást azért folyamodik ehhez a megoldáshoz, mert egyébként nem tudná az objektum és szubjektum kategóriáival jellemezni és leírni e munkája alapproblémáját, az elidegenedés jelenségét. Verifikálhatja-e azonban ez a követett eljárást?!

2. 1. 2. *A szubjektum terjedelméről*

Átérve a szubjektum terjedelmének a problémájára, megállapíthatjuk, hogy a filozófiai irodalmunkban képviselt nézetek ebben a tekintetben is meg lehetőszen megoszlanak. A kérdés itt mindenekeelőtt az, hogy mi alkotja, mi reprezentálja a szubjektumot — a tudat, az egyes ember, valamilyen társadalmi csoport vagy a társadalom?

Gyakran a szubjektumon *differentiálatlanul a tudatot és az embert egyaránt* értik,³⁴ olyan felfogással azonban, amely a szubjektumot minden további nélkül és kizárólagos érvénnyel azonosítaná a tudattal, a marxizmuson belül aránylag ritkán találkozunk. Speciális összefüggésben inkább előfordul ilyen azonosítás. Ismeretelméleti vonatkozásban a szubjektum nem más, mint a megismerő tudat — vélekedik pl. Fogarasi Béla.³⁵ Amennyiben következtetések vagyunk, e nézettel sem lehet egyetérteni. Ismét Rubinsteinre hivatkozhatunk: „A dialektikus materialista visszatükrözési elmélet szempontjából a kiinduló mozzanat az ember — a szubjektum — és a világ közti kölcsönhatás; e két realitás egymáshoz való viszonya az alapvető, kiinduló mozzanat. A képmás, az eszme csak az objektív világgal kölcsönhatásban álló szubjektum megismerő tevékenységében létezik. A pszichikumnak és a világnak a maga konkrétságában vett viszonya a megismerési folyamat egységében úgy nyilvánul meg, mint a szubjektum és az objektum viszonya. Az eszmének vagy képmásnak mint az eszmei oldálnak a tárgyhöz mint anyagi dologhoz való viszonya e kiindulópontul szolgáló viszonnak csupán absztrakt módon kiemelt oldala, mozzanata, aspektusa.”³⁶ Majd valamivel később a következőket írja: „... minden összezavarodik, ha megfelelkezünk arról, hogy a szubjektum maga objektív létező anyagi valóság, nem pedig a 'tisza' tudatnak vagy az anyagtalan szellemnek különálló szubjektivitása”.³⁷ Ha a szubjektumot úgy definiáljuk, mint a tudatos aktivitás, tevékenység hordozóját, már eleve még ismeretelméleti vonatkozásban sem redukálhatjuk a tudatra. Különben is valójában nem a tudat, hanem a hús-vér ember az, aki megismer. „A szubjektum — nem a gondolkodás, a tudat, hanem anyagi képződmény, amely rendelkezik a tudat, a gondolkodás tulajdonságával. A tudat csupán a szubjektum egyik elenged-

³⁴ Pl. B. M. Kedrov, vö. i. m. 45—46., 56., 153., 156., 235., 244. stb.

³⁵ Vö. Fogarasi Béla: „Logika”, 3. kiad. Budapest 1955, 392.

³⁶ I. m. 46—47.

³⁷ I. m. 69.

hetetlen oldala” — emeli ki helyesen Septulin.³⁸ Az objektum és a szubjektum viszonya ezért sem esik egybe az anyag és a tudat viszonyával.³⁹

Az ember, valamely társadalmi csoport vagy a társadalom alkotja a szubjektumot? A szerzők nagy része az emberrel azonosítja a szubjektumot, anélkül, hogy részletesebben megvizsgálná, közelebbi elemzés tárgyává tenné e kategória tartalmát és terjedelmét.⁴⁰ Valamelyest tovább megy ennél Tordai Zádor, aki szubjektumnak teljes határozottsággal az egyes embert, az egyént mondja, de álláspontját mélyebben ő sem indokolja meg. „A valóságban — mint írja — egyetlen szubjektum létezéséről beszélhetünk, és ez maga az ember, vagyis az egyén, mégpedig minden egyén.”⁴¹ Konzekvensen ez a gondolat tér vissza nála a későbbiekben is: „Az alany — más szóval szubjektum — a konkrét ember, vagyis az egyén.”⁴² Sőt, hogy a legcsekélyebb kétség se maradjon, utóbb még hozzáteszi: „... a csoportot magát nem tekinthetjük szubjektumnak. Szubjektum jellege csak látszólagos, s ez a látszólagosság a totalizáció tényéből fakad,”⁴³ illetve: „... a valóságban nincs más szubjektum, mint a konkrét ember — vagyis a társadalom tagját képező egyén. A történelem és a társadalom e szerint nem lehet ténylegesen szubjektum. Mögötte sem húzódhat meg más szubjektum, mint a konkrét emberek. A társadalom és a történelem ennek ellenére a szubjektum látszatát ölti, és éppen ez tükröződik abban a (mitológikus) felfogásban, hogy a történelem mögött egyetemes individuum — isten — áll.”⁴⁴

Ha nem is jelentős számban, akadnak szerzők, akik a másik szélsőséget képviselik, a szubjektumot kifejezetten a társadalommal azonosítják. „... a megismerés és a gyakorlati tevékenység igazi (isztyinnüm) szubjektumaként nem az ember mint individuum, hanem az emberiség jelenik meg társadalmi fejlődésének ezen vagy azon a fokán” — írja pl. P. V. Kopnyin.⁴⁵ Alapjában véve ugyanezt a nézetét hangoztatja egy későbbi munkájában is. „A marxizmus, miként minden materializmus — kezdi idevágó eszmefuttatását —, abból indul ki, hogy a megismerés és a gyakorlati cselekvés szubjektuma az ember.”⁴⁶ Minthogy azonban a marxizmus szerint az ember lényege „a társadalmasodott emberiség, az emberi társadalom”,⁴⁷ egy radikális fordulattal arra a következtetésre jut — mintha éppen ez volna az, ami e tekintetben elválasztja a marxizmust mind az objektív idealizmustól, mind pedig a szemlélődő materializmustól —, hogy „... a megismerés és a cselekvés valódi (podlinnüm) szubjektuma a társadalom és nem az egyes individuum”.⁴⁸ Végül

³⁸ I. m. 159. — Septulin különben az idézett sorokat éppen egy olyan nézettel polemizálva veti papírra, amely a szubjektumot általában azonosítja a tudattal. „A szubjektumon általában (obücsno)... a tudatot, a gondolkodást értjük” — mondja Septulin citátuma szerint P. Visinszkij a „Pod znamenem marksizma” 1940/3—4. számában. (Vö. i. m.)

³⁹ Vö. az objektum terjedelmével kapcsolatban mondottakkal.

⁴⁰ Vö. pl. V. I. Csernov, i. m. 175—177.; V. P. Tugarinov: „Licnoszty i obszesztyvo”, Moszkva 1965, 24—26.; Todor Pavlov: „Teorija otrazsenija”, Moszkva 1949, 113—115. stb.; de ezt tapasztaljuk Sz. L. Rubinsteinnál is, lásd i. m., valamint „Principü i putyü razvityija psichologii”, Moszkva 1959, 26. és 155.

⁴¹ I. m. 13.

⁴² I. m. 43.

⁴³ I. m. 66—67.

⁴⁴ I. m. 101.

⁴⁵ P. V. Kopnyin: Ponjatyije müslenyija i kibernetika; „Voproszi Filozsofii”, 1961/2, 104.

⁴⁶ P. V. Kopnyin: „Vvegyenyije v markszisztzskuju gnoszeológiju”, Kiev 1966, 62.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo. 63.

— nézetünk szerint szintén indokolatlanul és egyoldalúan — megkülönbözteti és élesen szembeállítja egymással a szubjektum „pszichológiai” és „gnoszeológiai” fogalmát: „A pszichológia a gnoszeológiától eltérően a szubjektumon a konkrét történeti személyiséget érti. . .”⁴⁹ — Részletes kritikai elemzés helyett talán elegendő lesz egyetlen megjegyzésre, ill. néhány kérdésre szorítkoznunk: Nehéz belátni, hogy abból a marxista tételből, miszerint az ember lényege a társadalmi viszonyok összessége, hogyan következik, hogy az egyes individuum nem „valódi” szubjektum!? Milyen elvi akadály van annak, hogy az embert és az egyes individuumot, akinek lényegét szintén társadalmi viszonyainak összessége alkotja, „valódi” szubjektumnak tekintsük?! Ha az ember, az egyes individuum lényegének társadalmisága nem jelenti „valódiságuk” — reálisan és tudatosan cselekvő, tevékenykedő mivoltuk — kizárását, miért és hogyan implikálja ugyanez szubjektum-voltuk „valódiságának” kizárását?!

A Kopnyinéhoz hasonló véleménynek, de még végtetesebb formában adott hangot hazai irodalmunkban Vajda Mihály, aki szerint a „valóságos szubjektum” nem más, mint az *emberi nem*.⁵⁰ Vajda szubjektumfelfogásának absztrakt, spekulatív voltára helyesen mutat rá Szabó András György, ugyanakkor maga is egy bizonyos egyoldalúságba esik, mondván, hogy Marx „... az empirikus történelmi társadalmi egyént tekintette valóságos szubjektumnak”.⁵¹

A szerzők egy további csoportja mentes az előbbi szélsőségektől, szubjektumnak tekinti mind az egyes embert, mind a társadalmat, felfogásuk azonban olykor zavaró mozzanatot is tartalmaz. Ez jellemzi bizonyos fokig ebben a vonatkozásban pl. Septulin állásfoglalását. Miután kijelenti, hogy „... a szubjektum e szó valódi (podlinnüm) értelmében a társadalom”,⁵² néhány sorral lejjebb hozzáteszi: „Amikor arról beszélünk, hogy a valódi szubjektum a társadalom, egyáltalán nem akarjuk azt mondani, hogy az egyes ember nem teljesértékű (polnocennim) szubjektum.”⁵³ Majd a társadalom és az egyén kölcsönhatására utalva, a következőkkel zárja fejtegetését: „Mint a társadalom képviselője, mint lényegének hordozója minden egyes ember vizsgálható teljesértékű, a társadalom és az objektum közti kapcsolat törvényszerűségeinek teljes gazdagságát kifejező szubjektum minőségében.”⁵⁴ A „valódi” és a „teljesértékű” ilyen megkülönböztetése inkább bizonytalanságot és homályosságot visz a felfogásba.

Mindemellett kétségtelenül igaz, hogy a szubjektum fogalma *nem szűkíthető le sem az emberre, sem a társadalomra*. Az ember is és a társadalom is egyaránt lehet szubjektum, hiszen a vele szembenálló tárgyra tudatosan és aktív módon hatni képes az egyes ember is és megfelelő esetben a társadalom, valamely emberi kollektíva is.⁵⁵ Alá kell azonban húznunk azt, hogy „*lehet*”, ill. „*megfelelő esetben*”, mert nem feltétlenül és mindig, minden vonatkozásban az! A

⁴⁹ Uo. 64.

⁵⁰ Vö. Vajda Mihály: Objektív természetkép és társadalmi praxis; „Magyar Filozófiai Szemle”, 1967/2, 318.

⁵¹ Szabó András György: Mit jelent a filozófia a „gyakorlati materialista” számára; „Társadalmi Szemle”, 1969/3, 98.

⁵² I. m. 158.

⁵³ Uo.

⁵⁴ I. m. 159.

⁵⁵ „A szubjektum fogalma értelmezhető terjedelmileg szélesebben és szűkebben. Szubjektum — valamely objektumra ható tárgyi-gyakorlati cselekvés hordozója — lehet az egész emberiség, az emberek szűkebb csoportjai, egészen az egyénig” — írja Lick József „Személyiség és filozófia” c. munkájában (Budapest 1969, 36—37.).

szubjektumhoz tartozás kritériuma szerint ugyanis akár egy embercsoport, akár a társadalom csak akkor és annyiban szubjektum, amikor és amennyiben valamely tárgyat, tárgyakat tudatosan reflektál. Egy társadalmi csoport, társadalom vagy az emberi nem csak nagyon feltételelesen és nagyon elvont értelemben mondható szubjektumnak általában. Az elszigetelten, atomizáltan tevékenykedő emberekből vagy embercsoportokból álló társadalom, társadalmi képződmény még nem reális szubjektum. Noha az állam és a különböző társadalmi szervezetek aktusaik során rendszerint reális szubjektumként funkcionálnak, az államilag szervezett társadalom is *mint társadalom* — mindenekelőtt a benne feszülő szociális antagonizmusok folytán — a szocializmust megelőzően inkább csak kivételesen, és akkor is elsősorban más államok, ill. társadalmak vonatkozásában lép fel valóságosan szubjektumként. Az egyes társadalmi osztályok, így a proletariátus is, történelmileg azáltal és abban a mértékben válnak szubjektummá, ahogyan és amilyen mértékben „magukbanvaló” osztályból „magukértvaló” osztállyá alakulnak át.

Mindezen mit sem változtat az a körülmény, hogy pl. az emberi megismerés hordozója, letéteményese elsődlegesen valóban mindenkor a társadalom és nem az egyes egyén. Tulajdonságok vagy aktivitás hordozása, a „*szubsztanciális pozíció*”, magában véve ugyanis még nem avat egy társadalmat, társadalmi képződményt szubjektummá. A szubjektum-mivoltnak — mint láttuk — *conditio sine qua nonja* az aktivitás tudatossága. A társadalmi ösztönösség, spontaneitás a szubjektumi minőséget kizáró sajátosság, meghatározottság! Közelebbről, a „társadalmi szubjektum” létrejöttének feltétele: a) bizonyos érdekek objektíve adott egysége, b) ezek felismerése és c) ezeknek megfelelő tudatos gyakorlati tevékenység. Valamely társadalmi képződmény tehát azáltal válik szubjektummá, hogy „... a tagjait alkotó emberek — mint J. Mužik írja igen találóan a már más összefüggésben idézett munkájában — *fokozatosan tudatosítják specifikus érdekeiket, megszerveződnek azok védelmére és kielégítésüknek megfelelően cselekszenek* . . .”⁵⁶ Következésképpen: „*A nem tudatos társadalmi képződmény átalakulása társadalmi szubjektummá történelmi folyamat.*”⁵⁷ Tegyük ehhez hozzá, az egyes ember sem szubjektumként jön a világra, hanem egyéni életútja, ontogenetikus fejlődése során válik fokozatosan azzá!

A szubjektumnak tehát két *alaptípusát* különböztethetjük meg. Ennek felismerése Septulinon, Lick Józsefen és Mužikon kívül jó néhány más szerzőnél is megtalálható. Többek között Lektorszkijnál, akinél — amint láthattuk — már a szubjektum fogalmának a meghatározása is tartalmazza. A két alaptípus létezése indokoltta teszi terminológiai megkülönböztetésüket. Az egyiket eléggé egységesen általában „*individuális szubjektumnak*” nevezik, míg a másik jelölése több variációban fordul elő. Egyaránt használatos pl. a „társadalmi szubjektum”, a „szociális szubjektum” és a „kollektív szubjektum” megjelölés. Közülük az adott tartalmat a legadekvátabb módon kifejezőnek az utóbbi, a „*kollektív szubjektum*” látszik, mivelhogy az individuális szubjektum is végeredményben társadalmi, ill. szociális.⁵⁸

⁵⁶ I.m. 126.

⁵⁷ I.m. 129.

⁵⁸ A „kollektív szubjektum” megjelölést használja W. P. Eichhorn; vö. Subjekt-Objekt-Dialektik; „Philosophisches Wörterbuch”, Band 2. Leipzig 1969, 1051. — Farkas Endre „a szabadság három típusú alanyáról” szólva „1. nembeli (genetikus), 2. közösségi és 3. individuális” szubjektumot különböztet meg; vö. „Szabadság és egyéniség”, Budapest 1968, 18.

A két alaptípus megkülönböztetése, ennek terminológiai rögzítése és a kettő klasszifikációs egymás mellé helyezése mindazonáltal nem feleltetheti azt a lényeges tényt, hogy ezek korántsem jelentenek azonos rendű szubjektumokat. A kollektív szubjektum, jóllehet nem az individuális szubjektumok mellett és azokon kívül, hanem általuk, rajtuk keresztül létezik,⁵⁹ mint sajátos egész a szubjektumnak fejlettebb, magasabbrendű minőségét — ahogyan Mužik mondja —, „magasabb osztályát”⁶⁰ képviseli, mint az individuális szubjektum. És habár kapcsolatukat a kölcsönhatás jellemzi, ezen belül különböző történetileg adott áttételeken keresztül a kollektív szubjektum az alapvetően meghatározó.

Ami pedig Marxot illeti, ha nem pusztán egyes ad hoc megfogalmazásaiból indulunk ki, és ezeket nem abszolutizáljuk, felismerhető, hogy az objektum — szubjektum relációban valóságos szubjektumnak valamely meghatározott társadalmi-történelmi tudatos aktivitás tényleges hordozóját, és nemcsak „az empirikus történelmi-társadalmi egyént” — miként azt Szabó András György a „Német ideológia” alapján véli — tekintette. Ebből a szempontból különösképpen tanulságos a „Politikai gazdaságtan bírálatához” „Bevezetés”-e, ahol Marx a szubjektum kategóriájával néhány oldalon szokatlanul sokféleképpen, igen változatosan operál, az egyes termelőn, egyéneken, egyebek között „egy bizonyos társadalmi testet”, sőt — a legelvontabb módon a társadalmi termelés során objektumként reflektált természet vonatkozásában — az emberiséget is értve rajta.⁶¹

A szubjektumnak tehát — lévén mindenkor valamely tudatos emberi aktivitás megvalósítója — szükségképpen van individuális és kollektív „formája”. Ha akár az egyes emberre, akár a társadalomra szűkítjük le, olyan egyoldalú redukiót követünk el, amely megnehezíti valóságos összefüggések, kapcsolatrendszerek egzakt tudományos elemzését, kérdésessé teheti ezek sokoldalú feltárását és adekvát megértését. És végül: amennyiben a szubjektumot mint terminust párhuzamosan kettős jelentéssel engedjük meg, egyrészt a tudatot, másrészt a tudatos emberi aktivitás hordozóját jelölve vele — mint Mužik teszi, amire az előző pont végén utaltunk, és ami végeredményben Fogarasi Bélánál is történik —, ismét a poliszémia esetével, annak egyfajta konfirmálásával állunk szemben, amely — ahogyan az objektum problematikájával kapcsolatban is láttuk — a tudomány fejlődésében nemkívánatos, negatív jelenség.

2. 2. *Terjedelmük konkrétabb megközelítésben*

Az előzőekben az objektum és a szubjektum fogalmának a terjedelmét általánosabb oldalról vizsgáltuk, szemügyre kell vennünk azonban konkrétabb összefüggésben, megközelítésben is.

Itt két dolgot szükséges hangsúlyoznunk, egyrészt terjedelmük mindenkori *relativitását*, másrészt — ami ezzel szorosan összefügg — az objektumi és a szubjektumi minőséget öltő jelenségek *sokféleségét, változatosságát*.

Tulajdonképpen a relativitás mozzanatának gondolata rejtőzik Rubinstein azon megállapítása mögött, amely szerint az objektum és szubjektum fogalmát nem szabad misztifikálni és „szubsztancializálni”, mivel ezek — mint

⁵⁹ Vö. W. A. Lektorszki: „Das Subjekt-Objekt-Problem in der klassischen und modernen bürgerlichen Philosophie”, Berlin 1968, 132.

⁶⁰ Vö. i. m. 126.

⁶¹ Vö. MEM 13, 151 — 176.

mondja — „funkcionális” fogalmak.⁶² Funkcionálisak abban az értelemben, hogy valamely tárgy a szubjektum tudatos reflexiója által válik objektummá, az adott szubjektum objektumává, az emberi tudatos aktivitás valamely hordozója pedig az általa tudatosan reflektált tárgy, tárgyak vonatkozásában jelenik meg szubjektumként. Éppen ezért nem szubsztancializálhatók, tekintve, hogy az objektumi pozíció nem a szubjektumtól függetlenül meglevő, egyvalamely tárgy, dolog belső lényegében, természetében rejlő meghatározottság, és a szubjektumi pozíció szintén nem kizárólagosan egyetlen meghatározott jelenségben adott és manifesztálódó sajátosság. Egyebek között ezzel nem számol pl. Vajda Mihály. Az ő előbbiekből említett szubjektumfogalmát — a valóságos szubjektum az emberi nem — a szubjektumfogalom végigvitt szubsztancializálása jellemzi, amelyből ennél fogva ab ovo ki van rekesztve a mozgékonyság, a relativitás eleme.

Az objektum — szubjektum viszony mindig konkrét reláció, mindig meghatározott szubjektum és objektum viszonyát feltételezi, következésképpen terjedelmük is konkrétan adott, a különböző objektum — szubjektum relációknak megfelelően változó, ennyiben egyben tehát viszonylagos is.

Objektumok a szubjektum tudatos aktivitásától függően a legkülönbélebb dolgok, jelenségek lehetnek, nemcsak köznapi értelemben vett tárgyak, viszonyok, hanem *szellemi jelenségek* is. „... az objektum szerepében nem csupán az anyagi viszonyok jelenhetnek meg, nem csupán az, ami az emberi tudaton kívül és tőle függetlenül létezik, hanem maga a tudat is...” — mondja Septulin.⁶³ Sőt, objektumok lehetnek az egyes szubjektumok is, amit — habár általában leszűkített, a megismerés összefüggéseire redukált érvennyel — számos szerző hangsúlyoz: „... minden szubjektum egyidejűleg objektum mások számára” — írja pl. N. V. Medvegyev.⁶⁴ Természetesen egyetlen szubjektum sem szűnik meg szubjektumnak lenni pusztán azért, hogy mások számára objektummá válik. Szubjektumi mivoltát megőrzi, amennyiben mint ember vagy emberi közösség továbbra is tudatos aktivitás, tevékenység hordozója. Mások számára ugyan objektumként, egyszersmind sajátos objektumként, szubjektumi mivoltában létezik objektumként.

Abból azonban, hogy szubjektumok is lehetnek objektumok, következik, hogy nemcsak az objektum és a szubjektum mindenkor terjedelme, hanem meghatározott keretek között kettőjük különbsége is relatív. Meghatározott keretek között, mert míg egyfelől, bármely szubjektum adott összefüggésben lehet objektum, másfelől viszont, nem minden objektum válhat szubjektummá. Erre többek között Rubinstein is kitér, igaz, szintén csupán ismeretelméleti vonatkozásban, amivel indokolatlanul korlátozza e helyes gondolat érvényességét.⁶⁵ Az objektum és a szubjektum dialektikus viszonya, különbségük, ellentétük viszonylagossága és egymásba való átmenetük bizonyos határok között, azt is magában foglalja, hogy valamely szubjektum nemcsak mások, hanem önmaga számára is lehet objektum meghatározott összefüggésben.

Ha mármost az objektumok sokféleségét tartva szem előtt, kísérletet teszünk *átfogó osztályozásukra*, kétféle csoportosításuk látszik kézenfekvőnek: egyrészt

⁶² Vö. Sz. L. Rubinstein: „Principii i putyi...”, 156—157.

⁶³ I. m. 161.

⁶⁴ N. V. Medvegyev: „Teorija otrazseniya i jejo jesztyesztvenno-naucsnoje obosznovaniye”, Moszkva 1963, 224.

⁶⁵ Vö. Uo.

a megfelelő jelenségek létstátusza, létformája, másrészt ezeknek a szubjektum szempontjából betöltött szerepük, tehát a szubjektumra vonatkoztatott ún. „funkcionális” státuszuk szerinti csoportosítás.

A *létszátusz* alapján megkülönböztethetünk: 1. „elsődleges” objektumokat, az anyag különböző megjelenési formáit, ezen belül a) természeti objektumokat, mind az „an sich” természet, mind a „történeti” azaz „humanizált” természet megfelelő jelenségeit, és b) társadalmi objektumokat, mind a nem szubjektum jellegű reális társadalmi jelenségeket, mind a különböző szubjektumokat, valamint 2. „másodlagos” objektumokat, a legkülönbélebb pszichikus, szellemi, tudati, azaz a csupán ideális léttel bíró jelenségeket. A *szubjektumra vonatkoztatott funkcionális státuszuk* alapján pedig 1. a tudatos tárgyi-gyakorlati cselekvés objektumait és 2. a tudatos pszichikus folyamatok, ezen belül a megismerési folyamatok objektumait (amelyek természetesen a szubjektum tevékenységi formái szerint tovább bonthatók). Magától értetődően a határok egyik osztályozási formán belül sem merevek, hiszen amikor pl. egy szubjektum jelenik meg objektumként, lehet a maga egészében, anyagi és pszichikus, szellemi adottságainak egységében és egyszersmind egyidejűleg gyakorlati és pszichikus tudatos aktivitás tárgya.

Ami a szubjektumot illeti, először is — amint már szó esett róla — individuális és kollektív szubjektumként egzisztálhat. Ezen túlmenően azonban azt is megállapíthatjuk, hogy mindkét minőségében igen változatos formában és ennek megfelelően különböző terjedelemben jelenhet meg. Individuális szubjektum lehet az ember általában, egy adott korszak, társadalom embere, valamely társadalmi osztály, réteg, csoport stb. tagja vagy egy konkrét individuum, kollektív szubjektum pedig a társadalom egészében, valamely társadalmi-gazdasági alakulat, egy konkrét társadalom, ill. valamely társadalmi osztály, réteg, csoport stb., azaz emberi közösség, szervezet általában vett, avagy konkrét alakjában. Azt, hogy adott esetben milyen a szubjektum terjedelme, ki a szubjektum, értelemszerűen az dönti el, hogy ki a vonatkozó tudatos tevékenység tényleges hordozója.

Az objektum és a szubjektum osztályozásának a problémája egyébként a szakirodalomban meglehetősen mostohán kezelt kérdés, de talán nincs is e tekintetben nagyobb jelentősége sem elméleti, sem gyakorlati szempontból egy aprólékos, minden részletre és árnyalatra kiterjedő tagolásnak. Mi sem a teljesség igényével vetettük fel, hanem csak alárendelten, mindennekeelőtt annak jobb érzékeltetése, illusztrálása céljából, hogy az objektum is és a szubjektum is sokrétűen differenciált s terjedelmük változatos formáiknak megfelelően mindenkor viszonylagos.